

O'RTA OSIYODA XATTOTLIK SAN'ATINING RAVNAQ TOPISHI**Qiyomov Shohabbosxon Sharofiddin o'g'li**

Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalari universiteti

“Ijtimoiy fanlar” kafedrasida stajyor o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'rta Osiyoda xattotlik san'atining rivojlanish bosqichlari va unga qaysi olimlar o'zlarining katta xissasini qo'shganligi haqida kerakli ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Xattotlik maktablari, to'g'ri yozish san'ati, kitob, xattotlik tarixi yozuv taraqqiyoti.

O'rta Osiyo, ayniqsa Buxoroda Uyg'onish davrida “O'rta Osiyoda yozuvning dastlabki turlari, xattotlik usullari va maktablari” vujudga kela boshlagan. Biz xattotlik, (Arab - xattot) san'atiga qisqacha tavsif bersank yozma (harf), kitob nusxa ko'chirish va me'moriy tuzilmalar, san'at kitoblar yaratish san'atini tushunamiz. Xattotlik yozuvning paydo bo'lishi natijasida yuzaga keldi. Xattotlikning rivojlanishi, ayniqsa Arab yozuvining ko'payishi tufayli tezlashdi. O'rta Osiyo xalqlari muomalasidagi qadimgi Uyg'ur, O'rxon-Enasoy, Sug'd, Xorazm yozuvlari eskirdi va VII asr oxiriga kelib Arab yozuvi fan va jamoat ishlarida rasmiy yozuvga aylandi.

Yozish va nusxalashga e'tiborning kuchayishi tufayli Xuroson va Movarounnahrda bir nechta xattotlik maktablari tashkil etildi. Ular:

- 1) Hirot xattotlik maktabi;
- 2) Buxoro xattotlik maktabi;
- 3) Xorazm xattotlik maktabi;
- 4) Farg'ona (Qo'qon) xattotlik maktabi;
- 5) Samarqand xattotlik maktabi;
- 6) Toshkent xattotlik maktabi.

Hind xattotlik maktabi asosan Hirot, Tabriz, Buxoro va Samarqand xattotlik maktablari ta'sirida rivojlangan. Somoniylar (874-999), Buxoro diniy tadqiqotlar uchun yirik markazi va xattotlik maktabining boshlanishi bo'ldi. IX-X asrlarda madaniy taraqqiyotning muhim qismi bo'lgan bibliografik, geografik lug'atlar turli antologiyalarning ko'plab asarlarida o'z aksini topgan [7, 32]. Kitoblarga qiziqish, ularni to'plash istagi, kitob bozorlari, maxsus kutubxonalarining paydo bo'lishi bu davr madaniyatining muhim qismi edi. Muhammad al-Murodiy, birinchi xattot Buxoro xattotlik maktabining do'sti edi, Abu Abdulloh Rudakiy, IX asrda yashagan Buxoroning yetakchi xattotlari va shoirlaridan biri bo'lgan. U bu yerda tug'ilib o'sgan. U o'z davrining buyuk shoirlari bilan aloqada bo'lgan. U ikki tilda, asosan Arab va ba'zan fors-tojik tillarida yozgan. Shoirlar davlat xizmatchilari haqida ham satira yozganlar. Abu Sa'd Abdul Karim ibn Muhammad As-Sam'oni (1113-1167), Markaziy Osiyoda va butun musulmon dunyosida taniqli tarixchi, adabiyotshunos va huquqshunos: Abu Bakr Al-Xorazmiy Al-Baroqiy taniqli yozuvchi, shoir va so'fiy bo'lgan va uning ustozlari buyuk faylasuf Abu Ali ibn Sino bo'lgan. Uning nafis va chuqur mazmunli she'rlari xalq orasida mashhur. Ibn Sino ustozining devon she'riyatini o'z qo'li bilan ko'chirgan.”[9, 161] bu fikrdan ko'rinib turibdiki,

Abu Ali ibn Sino xattotlik san'atini ustoz Abu Bakr Al-Xorazmiy Al-Baroqiyan o'rgangan va xattotlik san'atining ustasi bo'lgan.

O'rta Osiyoda xattotlikning keng rivojlanishi Temur va Temuriylar davriga borib taqaladi. Temuriylar davri (1370-1506) turk tilidan o'zbek tilidagi kitoblarni yaratishga alohida e'tibor bergan. Temuriylar madaniyati rivojida xattotlikning o'rni ham alohida [4, 18]. Bu davrda ilmfan va adabiyot bilan bir qatorda kitob bog'lash san'ati, ya'ni qo'lyozmalar va tegishli xattotlik, rasm va muqovadan nusxa ko'chirish san'ati juda rivojlangan. XVI asrda Temuriylar saltanati inqirozga uchragan va siyosiy hokimiyat Shayboniylar qo'lga o'tgan paytda Buxoroda madaniy hayoti ma'lum darajada rivojlandi. Hirot xattotlari, rassomlari va madaniyat arboblarning bir qismi Buxoroga ko'chib o'tdi. Bu yerda Buxoroga xos noyob kitob va xattotlik san'ati ravnaq topdi.

Shayboniylar sulolasining uch vakili Buxoro tarixi, madaniyati va me'morchiligida alohida o'rin tutadi. Ubaydulloxon (1512-yildan Buxoroni boshqargan va 1533-yildan 1540-yilgacha barcha o'zbeklarning xoni-Oliy hukmdor) Shayboniixon vafotidan keyin fuqarolar urushlariga chek qo'ygan va butun kuchini Buxoro binolarini tiklashga bag'ishlagan general va jangchi edi. U "Ubayy" taxallusi ostida she'rlar yozgan". Uni shaxsan tanigan zamondoshlarining xotiralariga qaraganda, bu hukmdor o'z davrining eng yetakchi arbobi edi. Uning "madaniy darajasi Temuriylar rahbarlaridan qolishmadi" va u "kutubxonasiga ko'proq e'tibor qaratdi" [1, 12].

Mir Ali Salom Ravi (Fathabadi)-Mir Ali Kotb Hirotida tug'ilgan va keyinchalik umrining oxirigacha Buxoroning Fatehobod tumanida yashagan. Mavlaviy Jomiyning "subhatul-abror" asari. Javohir raqamli kotib, o'z davrida yagona, jahon kotiblarining boshlig'i, o'z davrining xattotlari rahbari, jahon xattotlarining yetakchisi, xattotlarning qiblasini Bani Adam, klassik xattotlik ustasi, eng yaxshi xattot, xattotlik ustasi bo'lgan [5, 23]. Notiqlik ustasi, qalam iqlimi hukmdori, maktublar mamlakati amiri, Maulan Mir Ali maktubining oy maydonining asoschisi Fathabadi kotibi tomonidan yozilgan.

"Buxoro raqamlar xattotlik maktabi"ning uchinchi bobining ushbu qismida uning faoliyati tasvirlangan. Tarixdan ma'lumki, o'rta asrlarda yashagan bir qator olimlar, shoirlar va zodagonlar yoshligidan xattotlik san'atini o'zlashtirib, keyinchalik mirzamunshi va kotib sifatida tanilgan. Bunday buyuk insonlar nafaqat o'z asarlarini nashr etishdi, balki boshqa mualliflarning asarlarini ham nusxalashdi. Masalan, Mirzo Ismatulloh Munshiy, Sodiq Munshiy Jondori Mir Masoom Buxoriy, Avaz Badal Buxoriy, Hoji Yodgor, Domla Bobobekov, Abdulmajid Maxdoom Buxoriy, Subhanguli, Mirzo Mavlon Buxoriy, Abdulvahhobhodja, Mohzo buning yaqqol tasdig'idir. O'sha paytda Buxoroda Kuli, Suls, Gubop, nasx va Nastaliq harflari juda rivojlangan. XVI asrdan XX asrgacha Buxoro xattotlik maktabining xattotlik ustalari, xattotlari, taniqli rassomlari va Nodir san'at ustalari Buxoro xattotlik maktabiga xizmat qildilar va ushbu maktabning oltin davriga asos soldilar. XVI-XX-asrlarda yashagan Buxoro xattotlik maktabi vakillari Buxoroda xattotlik maktabining rivojlanishi va kitob san'atining yuksalishi, rivojlanishi uchun o'ziga xos yozuv uslubini yaratdilar.

XVII asrda yashagan buxorolik xattot va shoir Mir Sayyid Muhammad Al-Katib va Mir Ubayd Buxoriy ustoz xattotning shogirdlari edilar. Nizomiddin Ganjaviy va Alisher Navoiyning "Xamsa" asarlarini go'zal Nastaliq uslubida ko'chirgan. Nizomiy Ganjaviyning "Xamsa" asari Mir Sayyid Muhammad al-Xatib tomonidan Bakirkoy Juybariy nomidan ko'chirilgan. Mir Sayyid Muhammad Al-Katib tomonidan ko'chirilgan Nizomuddin Ganjaviyning hamzasi

O'zbekiston Fanlar Akademiyasining qo'lyozmalar fondida saqlanadi [3, 68]. Ushbu xattotlik egalari orasida XVII asrda Buxoroda faoliyat yuritgan Buxoro xattotlik maktabining vakili, xattotlik egasi Muhammad Kuli Turkman bor edi.

Buxoro xattotlik maktabining rivojlanishiga hissa qo'shgan iste'dodli xattot Ernazar Elchin Mulla Muhammad Ernazarbiy Maqsud o'g'li (XVIII asr, Buxoro) Buxoro amirligining Rossiyadagi elchilarining boshlig'i va yirik savdogar bo'lgan. U madrasada o'qigan, xattotlik, din va dunyoviy fanlarni o'zlashtirgan va 1745-yildan tijorat maqsadida Rossiyaga bir necha bor sayohat qilgan va u yerda imperator Yelizaveta Petrovna tomonidan qabul qilingan. Keyinchalik Buxoro hukmdori Donilbi otasi tomonidan Rossiyaga yuborilgan ikkita elchixonasi missiyasini (1774-1776 va 1779-1780) boshqargan. Buxoroda "Ishtibar" nomi bilan tanilgan tajribali xattot Domlo Bobobek [6, 38], 1784-yilda amirlik tomonidan boshqarilgan. Buxoroda maxsus xattotlik maktabiga asos solgan. Uning mashhur xattotlik talabalari orasida Abdurahim Tamanna, Subxonquli, Umarxo'ja, Mirmasumi Olamiyan, Mirsiroj otaliq, va Sadridin Mahdum Xo'jandiy bor edi. Domlo Bobobek Buxoro hukmdori Amir Haydarning (1800-1826) taklifiga binoan madrasada xattotlik va Arab tilining sintaksisi va morfologiyasidan (sarf va naxu) dars bergan.

Buxoro ilmiy-adabiy muhiti an'analari yo'nalishida ijod qilgan Muhammad Sharifjon Maxdum kadr Ziyov (1867-1932) Buxoroning so'nggi bosh qozisi, ma'rifatparvar, tarixchi, xattot va kitobsevar hisoblangan. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Amir Olimxon (1910-1920) davrida Sharifjon Maxdum Sadr Ziyov Qarshiga qozi sifatida yuborilgan. Qarshi shahrida Sharifjon Mahdum Sadr ziyaning umr bo'yi mashaqqatli mehnat va mashaqqatlar mahsuli bo'lgan asarlari amirlar tomonidan yoqib yuborildi va bir hovuch kulga aylandi. Kolesov voqeasi munosabati bilan Amir Sayyid Olimxon Sharifjon Maxdum Sadr Ziyovni "inqilobiy kuchlarni qo'llab-quvvatlashda" gumon qildi va uni hibsga oldi. U qarshi shahrida 70 kun hibsga olingan va hibsga olinganidan keyin amirning amakisi, Shahrisabz hokimi Akramxonga topshirilgan [8, 420]. Keyinchalik Sharifjon Mahdum Sadr Ziyov sovet davridagi Buxoro qamoqxonasida (G'oziyon G'uzor) nohaq ayblovlar bilan hibsga olingan.

Buxoro xattotlik maktabi vakili Abdurauf Fitrat o'zining ilg'or demokratik g'oyalari va qarashlari uchun ko'plab jadidlar qatori kufr va isyonda ayblangan va chor amaldorlari tomonidan mustamlakachilikka raqib sifatida ko'rilgan. Sovet davrida, kommunistik mafkura hukmron bo'lganida, Fitrat millatchi, Pan-turkizm tarafdori va "xalq dushmani" sifatida qoralandi. Professor H.Yoqubovning so'zlariga ko'ra, A. Fitrat 1937-yilgacha uning shogirdi va hukumat rahbari Fayzulla Xodjaev tomonidan uning himoyasiga olingan [2, 39]. 1937 yilda, boshqalar singari, A.Fitrat NKVD tomonidan hibsga olingan (1934-1956). Shuningdek, u Iosif Stalinning 28 yil 1938-martdagi "otilgan deb e'lon qilinganlar ro'yxati"ga kiritilgan. U Buxoro amirlarining xattot va rassomi edi. Buxoro amirlarining har birining arkda o'z kutubxonasi bor edi, shu jumladan oxirgi hukmdor Amir Sayyid Olimxon. Ammo bu noyob manbalar Sovet hukumati tomonidan musodara qilindi, aksariyati yo'q qilindi, xattotlar ta'qib qilindi, qamoqqa tashlandi va ba'zilar surgun qilindi.

Tariximizga oid muhim tarixiy manbalar dastlab Arab tilida yozilgan bo'lsa-da, ayniqsa davlat rahbarlari yoki gubernatorlar arablar bo'lganida, keyinchalik fors tilida yozgan, bu til akademik doiralarda, madrasalarda va maktablarda umumiy rivojlanish zarurati sifatida va XIX asrning oxiriga kelib Qur'on tili sifatida o'qitilgan, fors va turk tillari she'riyat va boshqa sohalarda ishlatilgan. Bizning buyuk xattotlarimiz tariximizning oxirida yozgan so'zlarini shunchaki harflar birikmasi deb hisoblamadilar, Sharqning nafisligi va nafosatini unutmadilar, shuning uchun tariximiz qanchalik ulug'vor bo'lsa, u shunchalik nafis, tariximiz shunchalik

ulug'vor bo'ladi. Shunday qilib, kitob san'atining unutilgan an'alarini va Buxoro xattotlik maktabini qayta tiklash uchun Temuriylar, Shayboniylar va so'nggi sulolalar Ashtarxoniylar va mang'itlar (Amirliklar) davrida O'rta Osiyoda xattotlik va miniatyura san'ati yuksak darajada rivojlandi va rivojlandi. Buxoro xattotlik maktabi xattotlik, kitob bezash va miniatyura san'ati rivojida katta yutuqlarga erishdi. Buxoro xattotlik maktabi xattotlari O'rta Osiyo xalqlari orasida jahon ilm-fani va madaniyati rivojiga salmoqli hissa qo'shgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ruyhati:

1. Abdulg'afur Razzoq Buxoriy. Sharq xattotlik va miniatyura san'atidan namunalar (VII-XXI asrlar) albom. O'zbekiston madaniyati va san'at forumi jamg'armasi Vasiylik kengashi. – T.: 2011. – B. 12.
2. Jumanazar A. Buxoro ta'limi tizimi tarixi. – T.: Akademnashr. 2017. – B. 39.
3. Muhammad Sharif Sadr Ziyo, Tazkirat ul-xattoton, O'zFASHI, inv. №1304, B 68.
4. Davesh Muhammad Buxoriy, Favodiy ul-xutut, O'zFASHI, inv. № 2617. B.18-19.
5. N. Ganjaviy. Xamsa – O'zFASHI, 778. She'riyat.1091/1680-1681 y. Fors. Sadr Ziyo. B 23.
6. Norqulov N., Nizomiddinov I. Miniatyura tarixidan lavhalar. – T.: Adabiyot va san'at. 1970. – B. 38.
7. Oynai Irfon, Mutallimin va muallimin. № 8777, 5-son, B 32.
8. Pahlaviy xati Mixiy, Barahmiy va Xurushiy xatlarining xatti rasmisiga o'xshashdir (Anjuman orian Doirot ul-maorif, Qobil, 1956, inv. № 15696, III jild, B 420.
9. Samoniy. Al-Ansob. 2 – jild. Bayrut. 1981. – B. 161.